

УДК 330. 1: 330.341.1

Пилипенко Г.М., Пилипенко Ю.І.

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ІННОВАЦІЇ ЯК ФАКТОР ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

В статті аналізуються інноваційні теорії з огляду на можливість їх використання у якості методологічної основи дослідження інноваційної сфери. Розглядаються інституціональні умови, за яких може бути ефективно реалізована інноваційна діяльність.

Innovative theories that consider a possibility of their application as a methodological basis for researches in innovative sphere are analyzed in article. Considered institutional conditions at which innovative activity can be effectively realized

Системні перетворення українського суспільства, які стали результатом соціальних, політичних і економічних реформ, висунули у якості актуальної проблему пошуку адекватних механізмів забезпечення інноваційного розвитку. Економічна наука відгукнулась на трансформаційний виклик сучасності активізацією досліджень у сфері інновацій, про що свідчать численні роботи таких економістів, як Ю. Бажал, В. Геєць, С. Глазьев, Б. Кузик, Б. Кваснюк, І. Лукінов, С. Мочерний, Н. Іванова, Л.Федулова, Ю. Яковець та інших.

Однак, при певному ступені доробки інноваційної проблематики, ряд теоретичних і практичних питань все ще потребують свого вирішення. У сучасній економічній науці сьогодні немає однозначності як у розумінні сутності і характеру інноваційних змін, так і у визначенні конкретних механізмів забезпечення економічного зростання на основі інноваційних факторів. Як уявляється, конструктивне вирішення вказаних проблем неможливе без пізнання причинно-наслідкових залежностей інноваційної сфери, без поринання у глибинну сутність взаємозв'язків, в які вмонтована інноваційна діяльність.

Метою даної статті є аналіз інноваційних теорій з огляду на можливість їх використання у якості методологічної основи дослідження інноваційної сфери, а також визначення інституціональних умов, в яких може бути ефективно реалізованою інноваційна діяльність.

Аналізуючи теоретичні досягнення фундаментальної економічної науки у сфері інновацій, ми приходимо висновку, що різні школи і напрями розглядали інноваційне інвестування, безумовно, з різних методологічних позицій і на основі цього отримували різні результати. Однак, більш детальний аналіз відповідних концепцій дозволяє стверджувати, що при всій несхожості їхніх методологічних витоків, при всій неоднозначності, а іноді й явній суперечності отриманих результатів, для більшості з них характерна одна й та ж сама домінуюча ознака: представлення науково-технічного прогресу і нововведень у якості факторів, що викликають відхилення від рівноваги.

Так, у роботах таких представників класичної школи, як А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. С. Мілль, Ж. Б. Сей вперше досліджується вплив технологічної складової на зростання продуктивності праці і її кінцевого результату, підкреслюється важливість технологічного оновлення виробництва у скороченні трудових витрат та збільшенні обсягу випуску продукції. «Якщо людина за допомогою машин завоює природу і примушує працювати на себе природні сили, то вигоди очевидні: тут завжди спостерігається або збільшення продукту, або зменшення витрат виробництва», – пише Ж. Б. Сей [1, с.38.]. Таким чином, та чи інша технологія слугує, на думку класиків, засобом вилучення економічної вигоди.

Зосереджуючись на дослідженні ресурсного аспекту виробництва, класична школа залишила поза увагою цілий ряд проблем, з якими пов'язаний розвиток самої технології та її оновлення. Так, Дж. С. Мілль у свій час стверджував, що «закони й умови виробництва багатства мають характер істин, властивих природничим наукам. У них немає нічого, залежного від волі, нічого такого, що можна було б змінити. Все, що б люди не виробляли, повинно бути виробленим тими способами і за тих умов, які визначаються якостями зовнішніх предметів і властивостями, внутрішньо притаманними фізичному і розумовому устрою самих людей» [2, с. 337]. У відповідності із таким баченням технологічного розвитку у науці поступово затверджується принцип заданості техніко-технологічних характеристик виробництва фізичними і фізіологічними законами, який отримує свого подальшого розповсюдження у неокласичній теорії.

Неокласика кінця ХІХ-го та початку ХХ-го століття використовує технологічний фактор, технічний прогрес для обґрунтування можливості за рахунок механізмів ринкового саморегулювання досягати стану урівноваженості і пов'язує цей стан із виробленням продукції за найменших витрат. Фірми, здійснюючи виробництво, використовують найбільш вигідні у економічному відношенні технології, конкретний вибір яких визначається цінами на ресурси і їх граничною продуктивністю.

Таким чином, у межах неокласичної теорії загальної рівноваги технологія, поряд із факторами виробництва (земля, праця, капітал) розглядається як екзогенний параметр, що визначає потенційні можливості економічної діяльності. При цьому ігнорується неперервна у часових і просторових межах трансформація як якісних характеристик задіяних ресурсів, так і самої технології виробництва. Ті технологічні зміни, які входять у поле досліджень неокласики, пов'язуються виключно з потребами ринку і визначаються величиною ринкового попиту у довготерміновому періоді. Одночасно, за межі здійснюваного неокласичною теорією аналізу виходить соціально-економічна складова техніко-технологічного розвитку. Вказуючи на певну «стерильність», дистанційованість від дослідження системи відносин між людьми і інших соціальних процесів, неокласику часто називають «теорією без інститутів».

У марксистських концепціях така обмеженість дещо усувається, а пошук рівноваги реалізується у дослідженні самих основ відтворювальних процесів за рахунок діалектичного методу. Це відкриває можливість розгляду технології і науково-технічного прогресу у якості факторів, що носять ендогенний характер. Так, К. Маркс вбачає матеріальну основу криз у масовому оновленні основного капіталу, а встановлення рівноваги пов'язує із формуванням ціни виробництва шляхом міжгалузевого переміщення капіталу, що вкладається в обладнання. М. Кондратьєв розглядає порушення рівноваги всередині технологічного способу виробництва і вважає оновлення основних капітальних благ, яке відображає рух науково-технічного прогресу, матеріальною основою великих циклів кон'юнктури. Однак, незважаючи на методологічні і концептуальні розбіжності теоретичних досліджень класичної школи, марксизму і неокласики, всі ці вчення зосереджені на оптимізації того, що вже існує. Вони, по суті, розглядають новаторство як засіб вилучення максимальної вигоди із наявних ресурсів і займаються пошуком рівноваги.

Австрійського економіста Й. Шумпетера вважають першим крупним дослідником, який виразив протест традиційній економічній науці у поглядах на інновації. У своїй роботі „Теорія економічного розвитку” (1911р.) вчений представив ринкову економіку як систему, здатну до саморозвитку, рушійною силою еволюції якої є підприємець, що здійснює інновації. Завдяки цьому у науці з'явилося положення, зміст якого полягав у

тому, що динамічна нерівновага, яку привносить в економічну систему підприємств-новатор, а не рівновага і оптимізація, є нормою для економічного розвитку [3; с.20].

У концепції Й. Шумпетера інновації пов'язуються з діяльністю індивідуумів, що відрізняються психологічними особливостями і спрямовуються волею до самоствердження, волею до перемоги, необхідністю боротьби і доказу своєї переваги, що формує особливий тип поведінки. Новаторська діяльність підприємця по реалізації інновацій у даній концепції розглядається як основний фактор динамічних змін у економіці, яку вчений пов'язує з періодами хвиль інноваційної активності.

Розвиваючи ідеї М. Кондратьєва, хоча і не поділяючи принципів діалектики, Й. Шумпетер висунув гіпотезу про те, що імпульс для масштабного оновлення структури виробництва надають одиничні нововведення (пучок нових технологій) на окремих підприємствах, що зумовлює зростання на них прибутку. У середині економічного циклу цей первісний пучок нововведень генерує наступні технологічні зміни, що обертається масовим розповсюдженням нових технологій. Це пояснюється взаємною обумовленістю технологічних нововведень, коли використання однієї технології об'єктивно вимагає застосування наступної, та, у свою чергу, продукує іншу і т.д. Ефективність такого лавиноподібного процесу, на думку Й. Шумпетера, вичерпується в кінці циклу і поштовх до наступного оновлення структури економіки надає нововведення іншого підприємця-новатора. „Конструктивне руйнування” виникає в силу того, що кожна успішна інновація „вбиває” попередню. Новатори отримують ренту тільки до тих пір, доки не виникає наступна інновація.

І якщо у ранніх роботах вченого домінує думка про те, що заслуга розвитку технічного прогресу належить індивідуальному підприємцю-новатору [3], то пізніше Й. Шумпетер висунув положення, що тільки крупна корпорація з її професійним менеджментом і прагненням до монополії краще пристосована до науково-технічного прогресу [4].

Після виходу в світ робіт Й. Шумпетера інновації починають пов'язуватися з підприємництвом, роль якого полягає, головним чином, у революціонуванні і реформуванні виробництва шляхом використання винаходів або нових можливостей для випуску нових товарів. При цьому інновації і підприємництво вважаються взаємопов'язаними процесами, які потребують організації і перетворення у систематичну діяльність, яка приводить до суспільних змін як джерела соціальних і економічних перетворень.

Деяко проміжну позицію між шумпетеріанською і марксистською теоріями займає сучасна вітчизняна і російська наука. Розглядаючи соціально-економічні перетворення, відомий російський дослідник С. Глазьев досліджує динаміку технологічної структури економіки як «...процесу розвитку і послідовної зміни технологічних укладів» [5, с.43]. Кожний технологічний уклад, на думку вченого, характеризується однаковим технологічним рівнем включених в нього виробництв, взаємопов'язаних один з одним вертикальними і горизонтальними зв'язками, використанням потоків якісно однорідних ресурсів, загальними ресурсами кваліфікованих кадрів, загальним науково-технічним потенціалом і т.п.

Згідно позиції вченого, розвиток будь-якої технологічної системи починається з упровадження базисного нововведення, які радикально відрізняються від традиційного технологічного оточення. Це, в свою чергу, з метою ефективного функціонування створених на основі нововведення технологічних систем, вимагає організації відповідних нових суміжних виробництв. Іншими словами, розвивається нове утворення у традиційній

технологічній структурі економіки. Його ефективне функціонування, у свою чергу, може бути забезпеченим тільки в адекватному технологічному ланцюзі.

Закономірності формування нових технологічних структур обумовлюють нерівномірність техніко-економічного розвитку. Воно відбувається не шляхом більш-менш рівномірного впровадження нових і ліквідації старих технологій, поступового підвищення загального технічного рівня виробництва. Це, процес чергування тривалих етапів еволюційного розвитку відповідних технологічних укладів, що перемежуються періодичними революційними змінами технологічного базису економіки при зміні домінуючих технологічних укладів.

Як вбачається, у концепції технологічних укладів звертається увага на еволюційний характер розвитку якісних характеристик технологій, що, у принципі вже було здійснено М. Кондратьєвим, а також встановлюється єдність з поглядами прихильників Й. Шумпетера про те, що нові винаходи, втілюючись у виробничі процеси старих технологій, видозмінюють їх і «тягнуть» за собою до більш високого рівня розвитку.

Однак, навіть поверховий погляд на дану теорію дозволяє стверджувати, що в ній втрачено соціально-економічну складову дослідження, властиву концепціям Й. Шумпетера і М. Кондратьєва, а на її місце поставлено переважно техніко-технологічні параметри розвитку суспільства. Іншими словами, вся багатоманітність суспільних відносин і інститутів, що супроводжують техніко-технологічні зміни поступила у теорії технологічних укладів місцем технократичності.

Натомість концепція іншого російського дослідника інновацій Ю. Яковця відзначається більшою масштабністю. Вчений у своїх теоретичних побудовах поєднує теорію ресурсорієнтованого типу підприємництва, властиву класичним, неокласичним і марксистським теоріям у їхніх поглядах на інновацію як засобу підвищення віддачі від вкладених у виробництво ресурсів, з розглядом підприємництва у його орієнтації не на ресурси, а на можливості. Відстоюючи позиції Г. Менша, С. Кузнеця, П. Сорокіна і інших дослідників більш пізнього періоду, вчений виділяє інновації у якості фактора здійснення проривних суспільно-економічних перетворень.

У своїх роботах Ю. Яковець розвиває тезу про циклічний характер інновацій і розповсюджує її на всі сфери функціонування суспільства. «Інший розріз взаємодії циклів, – пише вчений, – це взаємний вплив циклів у суміжних галузях. Циклічні коливання технологічних інновацій пов'язані з динамікою циклів наукових і винахідницьких, відображають їхню траєкторію, визначають – з певним запізненням – траєкторію циклів економічних, екологічних і (у більш слабкій формі) державно-політичних і соціокультурних» [6, с. 52-53].

Отже, тут мова йде вже про взаємозв'язок інновацій у всіх сферах розвитку суспільства, а не тільки науково-технологічній, на чому, власне, концентрувалася увага дослідників. Як уявляється, такий підхід є найбільш конструктивним у здійсненні пошуку тих сил, за допомогою яких можна досягти інноваційного оновлення суспільства. Він, на нашу думку, дещо співзвучний з еволюційними інституціональними теоріями, в яких досліджується інституціональна складова суспільного розвитку.

Як відомо, у концепціях інституціонального змісту наголошується на опосередкованості інновацій інституціональним середовищем. Поняття інституціонального середовища охоплює сукупність основоположних соціальних, політичних, юридичних і економічних правил, які визначають рамки людської поведінки і утворюють базис для виробництва, обміну і розподілу. Інституціональне середовище формує умови, які сприяють або не сприяють інноваційній діяльності. Розвиненість

соціально-економічних інститутів, якість функцій, що ними виконуються, здійснюють вагомий вплив на формування очікувань підприємців, а значить, і на інновації.

Дійсно, підприємництво виконує у економічній системі дві функції. Перша пов'язана з реалізацією економічного інтересу до максимізації прибутку, друга – з розкриттям індивідуальних здібностей, можливістю повноцінного і диференційованого прояву потреби до самостійної ініціативної діяльності. З одного боку, поведінкою підприємця управляють комерційні цілі – організуючи виробництво і управляючи його розвитком саме за рахунок інновацій він може знижувати витрати і максимізувати прибуток. З іншого боку, того ж результату можна досягти і за рахунок природних якостей самого підприємця або його особливого вміння аналізувати й по новому комбінувати фактори виробництва. Ті, хто першим застосував нові методи і форми організації виробництва починають отримувати надлишок – інноваційну ренту і квазіренту. На цю обставину звертав увагу ще Й. Шумпетер, стверджуючи, що «без розвитку немає підприємницького прибутку, але без останнього не буває розвитку» [3; с.304].

Отже, для інновацій необхідною умовою є наявність у економічній системі ефективно діючого самого інституту підприємництва. Однак, якщо задатися питанням про те, чи є ця умова достатньою для інноваційного розвитку, то отримати позитивну відповідь буде досить складно. Перш за все, інновації пов'язані з іншим суспільним інститутом – конкуренцією. Саме вона є тим «батоном», який примушує господарюючих суб'єктів до інноваційного підприємництва. Тільки в умовах розвинутого конкурентного середовища, власне, і може реалізовуватися функція підприємця-новатора, а також реально відбуватися «конструктивне руйнування», що приводить до техніко-технологічного і соціально-економічного оновлення суспільства. Відсутність конкуренції як у досконалих, так і недосконалих формах відкриває можливість максимізації прибутку за рахунок факторів виключно екстенсивного розвитку.

Іншою умовою інноваційності є правове середовище. На практиці отримання інноваційної ренти стає неможливим без встановлення і надійного захисту прав власності. Інновація є суспільним благом, для якого характерна властивість неконкурентності у споживанні: доступність інформації для якого-небудь суб'єкта не знижує її доступності і цінності для інших. Ця властивість вже сама по собі зумовлює труднощі привласнення доходу. Тому визначення і забезпечення прав власності є необхідною складовою формування правового середовища інноваційної діяльності.

Отже, інноваційна діяльність стає можливою за певних умов, які носять інституціональний і, що не менш важливо, історичний характер. Так, світовий досвід інноваційного розвитку переконує, що еволюційна траєкторія інституціональних змін постає як така, що супроводжується економічними інноваціями, які носять інституціональний характер і пов'язані із трансформаціями системи економічних відносин і суспільних інститутів.

Дослідники розуміють під інституціональними інноваціями нововведення, які здійснюються у формальних і неформальних правилах, а також при їхній взаємодії. Основою цього типу інновацій є радикальні зміни у правах власності, механізмі розподілу й обміну, методах та організаційних формах управління економічними процесами. І якщо раніше головну роль у інноваційному розвитку відігравав підприємець-новатор, який виступав організатором нових інституціональних угод, які зменшують невизначеність і формують основу консенсусу різноспрямованих інтересів, то у сучасних умовах така функція поступово переходить до інституту держави.

Держава, як політичний інститут, що, з одного боку, визначає норми і правила поведінки у суспільстві, а з іншого – створює механізми примусу до їх виконання,

виконує ряд важливих інституціональних функцій, пов'язаних саме з інноваціями. Вона у сучасних умовах підтримує базисні технологічні й економічні інновації, надаючи їм початковий імпульс; фінансує за рахунок бюджетних коштів інновації у сферах, де або відсутній швидкий комерційний ефект, або взагалі неможливий (оборона, охорона здоров'я, фундаментальна наука, освіта, культура); здійснює інновації у правовій сфері. Останні відіграють одну із найважливіших передумов здійснення інноваційної діяльності, оскільки визначають на законодавчому рівні правила гри у суспільстві.

До такого типу інституціональних інновацій відноситься встановлення і захист прав власності на інтелектуальний продукт, яке можна вважати найбільш вагомою радикальною інновацією ХХ сторіччя. Як стверджується у неінституціональній теорії, чим більш універсальними являються правила, тим нижчими будуть трансакційні витрати і, відповідно, більшим економічний ефект. Стосовно інноваційного продукту такий ефект полягає у максимізації прибутку на вкладений капітал, що постає у вигляді інноваційної ренти.

Однак, як показує практика, тільки встановленням прав власності на інтелектуальний продукт, тобто діями у сфері формальних правил, не досягається активізація інноваційної діяльності. Немаловажними є заходи у напрямку забезпечення виконання встановлених норм і правил у сфері інноваційної діяльності, формування інноваційного клімату. А це, у свою чергу, вимагає змін неформальних правил.

Зважаючи на те, що неформальні правила виступають частиною культурної спадщини, втілені у звичаях, традиціях, кодексах поведінки, вони мало підлягають впливу людських зусиль. Тобто, якщо формальні правила можуть бути штучно придумані і насильно впроваджені, то неформальні визначаються виключно минулими процесами. Однак, у періоди соціальних трансформацій, які вимагають регулюючих дій з боку держави, формальні правила можуть уводитися в дію без їхнього попереднього погодження з діючими неформальними правилами.

Історичний досвід переконує, що у такі періоди часто виникають суперечності формальних і неформальних правил і за таких умов особливої ролі набувають ефективні заходи примусу до виконання формальних правил. Тому саме держава має здійснювати функцію формування соціально-економічного і психологічного середовища інновацій. Серед методів, за допомогою яких активізується інноваційна діяльність через вплив на неформальні правила, особливого значення набувають ідеологічні важелі.

Історичний досвід переконує у значній дієвості ідеологічного фактора примусу підприємництва до новаторства. Так, у США пропаганда успіху, ризику, конкуренції не проходить без уваги – вона підіймає підприємницький дух, і без того властивий американській нації. В інших країнах інша культура дещо стримувала розвиток інноваційно-інвестиційного підприємництва. Це мало місце у ряді європейських країн і Японії. Однак, останнім часом відбуваються позитивні зміни у соціально-економічній моделі їхнього розвитку. Особливістю останньої є націленість на виробництво, поширення і практичне використання інновацій, при чому не тільки наукових і технологічних, але й організаційних та соціальних. Такі зрушення пов'язуються з особливою політикою держави, яка реалізується у ряді заходів, які привели до зміни ділової культури бізнесу, подальшого посилення у підприємницькій діяльності ролі новаторських, інноваційних аспектів, однак, у якості таких, що базуються на традиційних цінностях.

Інституціональні умови розвитку вітчизняної економіки сформували особливий тип підприємництва, для якого не характерні у повній мірі ліберальні цінності. У свідомості більшої кількості господарюючих суб'єктів домінуючими є стереотипи поведінки, які базуються на традиційних і радянських цінностях, а саме: патерналізмі, відсутності

схильності до систематичної роботи, націленості на досягнення успіху за рахунок надзвичайних зусиль під тиском обставин, консервативність, надія на підтримку держави. Модернізація традиційних цінностей, безумовно, відбувається, але надто повільними темпами. Саме тому у ході реформ мають бути створені нові умови, у межах яких відбувалося б формування нової, більш продуктивної системи цінностей. І тут не обійтись без інституціональних інновацій, які реалізуються через діяльність держави.

Регулююча функція держави повинна реалізовуватися у тісному взаємозв'язку з формуванням інституціональних основ розвитку підприємництва, оскільки важко уявити активну інноваційну діяльність у країні, де відсутній дух підприємництва і новаторства. Необхідними у даному відношенні будуть заходи щодо підвищення суспільного статусу інноваційної діяльності, її кадрового забезпечення, пропаганди новаторського успіху, морального та матеріального заохочення наукових кадрів.

Таким чином, держава в умовах трансформаційного розвитку виступає, з одного боку, інститутом підтримки інновацій, а з іншого – безпосередньо новатором, оскільки сама здійснює інституціональні інновації, без яких взагалі неможливо уявити інноваційний розвиток. Однак, держава може виконувати ці функції тільки за умови довіри до своїх дій з боку економічних суб'єктів. Зростання недовіри до держави, у тому числі до її реформаторських функцій у сфері формальних і неформальних правил, посилює невизначеність очікувань з приводу змін інституціонального середовища, економічної політики і не сприяє формуванню довготривалих стійких економічних зв'язків між суб'єктами і, в кінці кінців, відображається на показниках інноваційного розвитку і економічного зростання країни.

Література

1. Сей Ж.Б. Трактат о политической экономии, 1803 // 25 ключевых книг по экономике. – Изд-во «Урал-LTD», 1999. – 348с.
2. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии. – М.: Эксмо, 2007. –1040 с.
3. Шумпетер Й. Теория экономического развития: Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры / Йозеф Шумпетер. — М.: Прогресс, 1982. – 456 с.
4. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Йозеф Шумпетер. – М.: Экономика, 1995. – 483 с.
5. Глазьев С. Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. — М.: ВлаДар, 1993. — 310 с.
6. Яковец Ю. В. Эпохальные инновации XXI века / Юрий Яковец. – М.: ЗАО „Издательство „Экономика”, 2004. – 444 с.

*Рекомендовано до публікації
д.е.н., проф. Задосю А.О. 12.05.09*

*Надійшло до редакції
17.04.09*